

RECENSIONER/REVIEWS

Mikael Enckell

I den frågandes själ? Essäer i judiska ämnen. Söderströms & C:O Förlags AB: Helsingfors 1993. 206 s. ISBN 951-52-1471-8.

En våg av intresse för det judiska går för närvarande över både judar och icke-judar. Det här konstaterar den finländske psykoanalytikern och författaren *Mikael Enckell* i förordet till sin nya essäsamling och undrar om det är »en övergående modevåg av ytlig nyfikenhet. Han tycker sig dock skönja »drag av äkta inlevelse« och frågar, om det kan »vara så att många av oss, 1930- och 1940-talens barn« har »reparativa behov i förhållande till judendomen«. Inför den enorma katastrof som drabbat judarna i detta århundrade bör vi då inte stanna vid »besvärjelseformeln 'det får aldrig ske igen'« utan nå fram till insikten om »vilken oerhörd förlust *också för vår egen del* det tyska brännoffret innebar« (s 7).

I tio essäer belyser Enckell det judiska arvet och dess »eviga följeslagare« — antisemitismen. Han ser denna ganska långt som ett uppror mot de »grundläggande etiska kraven« som judendomen står för. Det är inte bara frågan om en revolt mot »oslippliga krav och ouppnåeliga bud«, utan samtidigt »svaret på en varaktig otillräcklighetskänsla, och den riktas mot de etiska kravens judiska ursprung och deras företrädare i sinnevärlden« (s 14-15).

Enckell urskiljer två strömningar i antisemitismen. För det första hatar vi vårt eget ursprung, »fäderna«, för det andra »avvisar vi och avskyr med antisemitismens hjälp lidandet och den smärtsamma frånvaron i vårt eget liv; genom att förakta en tradition, där dessa stämningar och motiv tydligast tagit gestalt, bekämpar vi dessa plågsamma föreställningar.« Redan bokens titel fångar in slutsatsen: »Svaret på frågan om vad som är din antisemitisms egentligaste orsak och hemlighet skall följaktligen inte sökas hos 'juden' eller i det judiska, det finns på botten av din egen själ som svar på frågan om vad som mest fattas dig, moraliskt och existentiellt, och denna smärtsamma brist endast *reflekteras* i det judiska« (s 15-16). Enckell utvecklar denna tanke därhän att »det antisemitiska våldsdådets verkliga adressat är Gud« (s 17). Han antar också, att beskyllningen mot judarna att vara »gudsmördare« är »en projektion av den psykologiska mekanism [antisemiten] själv exemplifierar: att mörda och så försöka eliminera det lidande man primärt har anledning att identifiera sig med, men inte vill ha en aning om och inte tycker sig kunna uthärda« (s 133).

Men vad är detta judiska, som vi enligt Enckell samtidigt värjer oss emot och längtar efter? I det fiktiva fragmentet från Warszawa-gettot »Jossel Rackower talar till Gud« är det tanken på att *människan*, juden, är skapad till Guds avbild. *Gud* i sin tur uppfattas som förutsättningen för personlighetens uppkomst och etikens källa (s 27). När judarna exponerar trofastheten mot detta ursprungliga, som Enckell ofta kallar det »andliga elementet«, blir vi påmind om vår brist, som stegras till det outhärdliga och därför måste förnekas och avvisas, stundom i form av ett antisemitiskt utbrott.

Tre judiska gestalter, vars judiskhet man har ifrågasatt, ägnas *en* essä var: Marcel Proust, Sigmund Freud och Franz Kafka. Minst judisk av dessa är enligt Enckell Proust, mest är Kafka. »Om den judiska traditionens närvaro som ett huvudtema i Prousts verk kan ifrågasättas och dess betydelse för den tidiga psykoanalysen kan diskuteras, så råder det däremot inget tvivel om judendomens centrala roll i Franz Kafkas liv och författarskap« (s

91). Men också Proust bestäms av »sitt judiska arv« genom »två givna grundfakta«, att det var genom modern han bands vid det judiska ödet, och att judendomens dåvarande läge (s 58) präglades av den rabiata antisemitismen i Dreyfus-processens Frankrike.

Hos Freud finner vi vad Enckell kallar »den delvis tacksamt erkända, delvis envetet och kritiskt avvisade judiskt-andliga bakgrunden till hans eget livsöde«. Han pekar också på »den målmedvetet fasthållna osynlighetsprincipen i den judiska uppfattningen om centralmakten i tillvaron«. Den är »en till judendomen knuten förutsättning för Freuds ... erkännande av det varaktigt osynliga psykiskt omedvetna som den huvudsakliga makten i vårt liv« (s 81).

Kafka beskrivs med essätiteln som »Den halvt bortvände Gudens diktare«. Det judiska hos Kafka är tydligt nog, men det bildar ändå ingen helhet: »medan Prousts verk och Freuds metod så tydligt är på väg mot uppenbarandet av det verksamma och förblivande bakom alla skenbarheter, är Kafkas texter eruptioner ur en långt tröslösare grundsyn om att snarare vara på väg bort från än på väg till existensens osynliga centrum« (s 101).

Det är ingen lätt uppgift Enckell gett sig i kast med, när han spårar det judiska hos dessa tre. Hos andra, såsom Rosenzweig, Buber och Scholem, ligger det judiska fundamentet i öppen dager. Men Prousts, Freuds och Kafkas påstådda sekulariserade, areligiösa utgångspunkt är enligt Enckell delvis skenbar. Inom forskningen har han idag meningsfränder, som likaså spårar dessa judiska element. För tolkare som saknar en rimlig kunskap om judendomen förblir däremot den här dörren stängd.

I två nära med varandra sammanhängande essäer beskriver Enckell vad han kallar den »iberiska 'erfarenheten« och dess nedslag i 1500-talets Safed. De handlar om den spanska, sefardiska, judendomens uppgång, blomstring och fall. Här passerar i revy den högt bildade livläkaren, finansmannen och diplomaten *Hasdai ibn Shaprut* på 900-talet, filosofen och diktaren *Jehuda Halevi* på 1100-talet, mystikern *Isak Luria* på 1500-talet för att nämna några. Berättelsen om Safed får omiskännligt liv och färg av författarens eget besök på ort och ställe.

I den sista essän om »Isaks bindande« reflekterar Mikael Enckell över 1 Mos 22 om hur Abraham av Gud befalls offra sin son, men befrias från att fullfölja handlingen. Enckell framhåller att vi lätt blir förvirrade av denna berättelse. Den innehåller en befallning som vi reagerar på »dels med ett realistiskt-rationellt främlingskap: det är omöjligt, samtidigt som vi, å andra sidan, erfar upplevelsen av ett skräckblandat igenkännande« (s 193). »Vad vi i grunden hör i befallningen till Abraham och bevittnar i hans förberedelser för offret, är ett hot om ett 'onaturligt' övergrepp, förövat av fadern, och riktat mot den skyddslöse sonen. Och liksom för att maximera vår förvirring, utgår detta påbud från den Allsmäktige ... Den explosiva kärnan i berättelsen om Isaks bindning är spänningen mellan den Högstes primärt fastställda hjärtlösa krav och Hans sedan uppenbarade barmhärtighet och deras spegelbilder i inre konflikter på ömse sidor om generationsklyftan« (s 198-199).

Av tolkningssättet ser man, att Enckell tar in erfarenheter från psykoanalysen. Som bibelforskare hade jag här gärna sett att han tolker själva texten. Gör man så noterar man att berättaren redan från början meddelar att »Gud satte Abraham på prov«. *Läsaren vet* vad Abraham och Isak inte får veta förrän i slutet. Det påverkar läsarens reaktion, men hindrar inte att han lever sig in i vad som sker.

Jag vill peka på två poänger som jag anser vara det mest centrala i Enckells essäer: dels den energiska fokuseringen på det religiösa, andliga elementet i judendomen, dels den

gränsöverskridande kombinationen av religion, litteratur och psykoanalys. Mikael Enckells pejlingar är unika bidrag till den svenska litteraturen och värda att noga ta vara på.

Karl-Johan Illman

Göran Larsson

Uppbrottet. Bibelteologisk kommentar till Andra Moseboken. Verbum: Stockholm 1993. 342 s. ISBN 91-526-1890-0.

Nu föreligger den andra kommentaren i en serie som påbörjades 1992 med Bo Jonsons *Ursprunget* som är en bibelteologisk kommentar till 1 Mosebok. Den här volymen är dock dubbelt så omfattande. Termen »bibelteologisk« annonserar att kommentatorn följer de religiösa eller teologiska tankelinjerna snarare än att han fördjupar sig i den historiska eller arkeologiska bakgrunden till bibelboken ifråga. Göran Larsson är teologie doktor från Lunds universitet och disputerade 1980 på Tosefta-traktaten Jom hak-Kippurim (del 1, kap 1-2). Sedan 1976 är han föreståndare för Svenska Teologiska Institutet i Jerusalem.

Larssons kommentar följer långt de klassiska judiska kommentarerna. Han motiverar detta på följande sätt: »Skall man ... kommentera den bok som berättar om uttåget ur Egypten, behöver man lyssna till de judiska kommentarerna. Det är ju trots allt dessa som både historiskt, kulturellt och framför allt religiöst kommer närmast det folk vars befrielse där beskrivs« (s 10). Även de moderna kommentarer till 2 Mos som han tar upp i sin litteraturförteckning är övervägande judiska. I fotnoterna ger han på vissa punkter en mera deltaljerad exegetisk diskussion än uppe i huvudtexten.

Boken inleds med en avdelning kallad »Viktiga namn och begrepp« (s 15-21) och avslutas med ett kort index över termer och benämningar. Däremellan är texten disponerad efter 2 Mosebokens innehåll, men inte kapitel för kapitel som Bo Jonsons kommentar, utan så att större sammanhängande avsnitt sammanförs. Den ger, som man väntar sig av en bibelkommentar, en mängd upplysningar om texten av historisk och filologisk art, utan att ändå förlora den röda tråden, de religiösa huvudmotiven ur sikte. Man kan också säga att Larssons egna teologiska profil klart kommer fram i kommentaren. Det gäller framför allt hans kritik av den s.k. ersättningsteologin, dvs att de kristna skulle ha ersatt judarna som Guds utvalda folk. Larsson betonar starkt att det var *judarna* som fördes ut ur Egypten, *de* som fick Toran på Sinai, inte de kristna. Därför är det t.ex. helt förfelat att ställa frågan om »lagen mera gäller«. Lagen och förbundet som instiftades på Sinai gäller självfallet — eftersom Gud är trofast — men för judarna. De kristna har ett annat förbund som ej baserar sig på Toran, men nog på löftet till Abraham att »i ditt namn skall alla jordens folk bli välsignade«. I den meningen är förbundet i Kristus en fullbordan av Guds utkorelse, en fullbordan, men inte en ersättning.

Larssons kommentar är den första till Exodus på svenska som jag känner. Den ersätter inte de exegetiska fackkommentarerna, även om den ger mycket också för fackmannen. Dess styrka ligger utan tvivel i att den så energiskt tar fram de representativa judiska kommentarernas tolkningar. Den teologiska intresset gör att den blir givande även för kristna, både präster och lekmän. Den är en kommentar i tiden, just genom att den ägnar förhållandet judar-kristna så stor uppmärksamhet. Därtill är den engagerande och välskriven.

Karl-Johan Illman

Geza Vermes

The Religion of Jesus the Jew. London: SCM Press 1993. 244 pp. 12.50 pbk.

In *The Religion of Jesus the Jew*, Geza Vermes, Professor Emeritus of Jewish Studies in the University of Oxford, continues his »historian's reading of the Gospels«. This book completes the trilogy begun with *Jesus the Jew* in 1973 and continued ten years later with *Jesus and the World of Judaism*. *The Religion of Jesus the Jew* is an exciting book as well as a learned one. It aims at discovering the authentic teaching of Jesus - as distinct from later theological interpretations - and is primarily addressed to those »whose expertise lies outside the Bible, the New Testament and theology« and especially to students of Judaism (p.ix). It is however, likely to be eagerly read by biblical scholars - although many Christian New Testament scholars will probably feel some dismay - and by those engaged in inter-faith dialogue. The starting point for *The Religion of Jesus the Jew* is provided by the understanding of the historical Jesus attained in *Jesus the Jew*. In the first book in his trilogy, Vermes described Jesus as a charismatic *hasid*, healer, teacher and prophet, entirely »at home« in first century Palestinian Judaism. In the concluding chapter of the present book, he affirms bluntly that »the religion of Jesus and Christianity are so basically different in form, purpose and orientation that it would be historically unsafe to derive the latter directly from the former« (p.214). This is a historian's judgment, substantiated over some 200 pages. Vermes studies Jesus and the Gospels *within* the world of first century Palestinian Judaism, instead of distinguishing between the New Testament and its »background«. Unlike many Christian New Testament scholars, he is convinced that the Gospels do yield authentic historical knowledge if they are read in the light of our knowledge of Palestinian-Jewish life at the time of Jesus. In the same way, they enable us to discern, to some extent, the authentic religious message of Jesus. Vermes' way of approaching his subject means that the reader gains considerable knowledge both of Judaism, especially of first century Palestinian Judaism, and of the religion of Jesus as transmitted by the Gospels. The author sums up late Second Temple Judaism as: obedience to God's commandments, performance of the Temple ritual and deeds of loving-kindness (pp.184-185). The religion of Jesus was an authentically Jewish religion in this sense, but with particular features. It was eschatological and hence implied stress on individual *teshuvah* or repentance. Equally important is *emunah*, faith - trust - confidence in God. Not surprisingly, Vermes begins by addressing the persistent problem of »Jesus and the Law«. He demonstrates that Jesus never contradicted the Law of Moses. In going through the relevant passages, he challenges the interpretations of several scholars. According to Vermes, the controversies reported in the Gospels have to do either with conflicting laws or with determining the correct application of a precept. Jesus was not, however, primarily concerned with the detailed interpretation of individual precepts, but with the ultimate purpose of the Law. Vermes points out that the »golden rule« is widely attested in post-exilic as well as later in rabbinic Judaism. One devoutly hopes that all schools of New Testament scholarship as well as Christian preachers will finally take notice... Perhaps the most fascinating chapter is the one on Jesus' relationship with God as father. Like many others, Vermes thinks that Jesus' use of the word »abba« for God is essential for an accurate understanding of his religion. But he is able to see this address in its Jewish context, or rather, he demonstrates that this address has a Jewish context. Of course the traditional Christian interpretation has been challenged before; however, this chapter in its entirety is probably the one that gives the clearest and most profound view of what Jesus

believed and of how firmly this belief was rooted in the Jewish tradition. Jesus' use of the word »father« is paralleled in many Jewish prayers from different periods. That is one reason why this book may prove important for inter-faith dialogue as well as for historical and biblical scholarship - and, of course, for those Vermes mentions on the last page, »the stray sheep of mankind« »outside the fold of organized religion«. All this does not, of course, explain what makes the book so exciting. I think perhaps it is the fact that although the author sets out to give an unbiased account of the personality and teaching of Jesus, he ends up as his champion - against the various Christian interpretations as well as against Jewish (easily comprehensible) prejudiced views.

Ulrika Lindblad

Heinrich Simon und zehn weitere Mitarbeiter

Zeugnisse jüdischer Kultur, , 316 S. 1992 4°, illustriert, Berlin, Preis 89,- DM (675,- kr.).

Hervorragend, weniger kann ich zu diesem Werk nicht sagen. Denn der Inhalt wie auch die Ausstattung verdienen höchstes Lob. Das Buch behandelt alles, was in den »neuen Bundesländern« (= Ex-DDR) an einstiges jüdisches Leben erinnert, also Friedhöfe, Synagogen, Schulen, Krankenhäuser und Bibliotheken. Der Inhalt besteht aus einer Einführung über die Geschichte der Juden in Deutschland und über das deutsche Judentum. Dann kommen alle Orte vor, in denen sich irgendetwas findet, was jüdisch war oder ist. Die Orte sind nach den Ländern zusammengestellt: Mecklenburg-Vorpommern, Brandenburg, Sachsen-Anhalt, Sachsen und Thüringen. Berlin, Ost und West, bildet einen besonderen Abschnitt. Danach kommt ein Glossar von Adass Jisroel bis Zensit. Dann eine Liste: Literatur/Quellen, die sowohl allgemeine Werke, wie auch Regionalliteratur nach Orten aufgestellt, enthält. Dann Adressen und Hinweise, ein Personenregister und ein Ortsregister und, last not least, Danksagung an Archive, Museen usw. wie auch Namen von Förderern, »die in oft mühevoller Kleinarbeit (...) forschten!« Es werden etwa 150 Orte behandelt, wobei Berlin fast 50 Seiten füllt, die kürzesten Abschnitte nur eine Spalte von etwa 10 Zeilen.

Juden wurden erstmals in Deutschland in Köln erwähnt und zwar in der Römerzeit im 4. Jahrhundert. Im Osten, d.h. im Raum, den vorliegendes Buch erfaßt, erscheinen die ersten Juden einige Jahrhunderte später, wobei Zulassung, Vertreibung und Verfolgung sich viele Male wiederholen. In den allermeisten Orten hatten die Juden kontinuierlich bis 1933 etwa zwei-bis dreihundert Jahre gelebt. Vor allem sind Friedhöfe übriggeblieben, Synagogen nicht so oft. Fast alle Synagogen wurden beim Novemberprogramm 1938 geschändet, oft auch verbrannt. (Das Wort *Kristallnacht* kommt im Buch nie vor!). Sogar Gebäude, die 1938 gar nicht mehr Synagogen waren, sondern Christen gehörten, wurden oft auch zerstört. Recht viele Synagogen sind teilweise erhalten und werden als Kirchen, Wohnhäuser oder Schuppen bis heute genutzt. Synagogen, die im 18. und 19. Jh. erbaut wurden, durften oft erst nach mehrfachen Eingaben der Gemeinden errichtet werden. Dann aber kam es zuweilen vor, daß die Herzöge oder andere Monarchen den Bau mit Geld unterstützten. Häufig sind auf den Friedhöfen und den Stellen, wo Synagogen standen, Gedenktafeln anbebracht worden, sehr viele davon im Jahre 1988 am 50. Jahrestag des Novemberprogramms. In ganz wenigen Städten gibt es jetzt wieder jüdisches Leben, z.B.

Berlin, Leipzig und Rostock. In Ost-Deutschland ist die Zahl der Juden viel kleiner als in West-Deutschland, nicht nur absolut, sondern auch im Verhältnis zur Gesamtbevölkerung.

Die Arbeit an dem Buch wurde vor der Wende begonnen, aber erst danach beendet. Das merkt man u.a. daran, daß die Nazis leider oft Nationalsozialisten genannt werden. In der DDR was das Wort verpönt. Sehr oft wurde statt dessen »Faschist« gebraucht. Auch das ist bedauerlich; denn die Faschisten waren keine Judenhasser. Selbst als sie Hitlers wegen auch Juden verfolgten, blieben die Italiener weit hinter dem »Vorbild« zurück, was ihnen hoch anzurechnen ist. Statt »Faschist« oder »Nationalsozialist« sollte man diese Sorte Menschen Nazis nennen. Meine Prüfungsarbeit in Germanistik behandelt dies gründlich indem ich drei Bücher daraufhin exzerpiert habe. Das Ergebnis war eindeutig: Der Kriegsverbrecher Albert Speer nannte die Nazis Nationalsozialisten, Willy Brandt und Victor Klemperer in seinem ausgezeichneten Buch LTI dagegen *Nazis* und Entsprechendes! Leider kommen auch Wörter wie Judenfriedhof und Judenfamilien vor. Es muß heißen jüdische Familien usw.

Besonders interessant ist für mich der Abschnitt Mecklenburg-Vorpommern mit Rostock, meiner Heimatstadt, in dem viele Freunde und Bekannte vorkommen. Dort wird auch eine Kindergärtnerin, Marie Bloch, gründlich und ausführlich vorgestellt. Sie wird als Jüdin betrachtet, war aber tatsächlich getauft! Den Nazis was dies fast egal, auch getaufte Juden, sogar Nonnen und Mönche, wurden in Auschwitz vergast. Heute, Jahrzehnte nach dem Ende des »Tausendjährigen Reiches« ist dieser Unterschied durchaus zu beachten! Bei den Friedhöfen werden Alter, Lage, Größe und heutiger Zustand geschildert. Gräber und Denkmale bedeutender Persönlichkeiten werden hervorgehoben. Oft wird auch betont, daß mancherorts ein Mahnmal fehlt! Erwähnt werden auch Schändungen nach 1945 also in der DDR!

Im Oktober 1492 wurden 27 Juden und Jüdinnen in Sternberg in Mecklenburg verbrannt, nachdem sie als Hostienfrevler beschuldigt und gefoltert worden waren. Danach sprachen die Rabbiner den Cherem über Mecklenburg aus: kein Jude sollte dort wohnen. - Unglaublich ist, daß noch 1922 dieser Mord offiziell als gerechte Strafe dargestellt wurde, und zwar auf Notgeld in Sternberg. Aus diesem Massenmord wurde ein einträgliches Geschäft. Die Hostien wurden in einer »Blutkapelle« ausgestellt und von Pilgern besucht, die bis zu 400 Gulden jährlich spendeten. Sogar Martin Luther, als Judenhasser unrühmlich bekannt, verurteilte dieses »Teufelsgespenst«.

Aus schwedischer Sicht enthält unser Buch viel Interessantes. Im Artikel über Rostock kommt David Katz vor. Im Jahre 1937 wurde er in Stockholm Professor. Zwei Orte, die lange zu Schweden gehörten, kommen vor: Stralsund und Greifswald, beide in Vorpommern. Aaron Isaak, der 1774 nach Stockholm auswanderte, und als erster Jude ohne sich taufen zu lassen im Lande bleiben durfte, war in Treuenbrietzen geboren. Dies wird im Abschnitt über Treuenbrietzen hervorgehoben. Außerdem kommen viele Namen vor, die noch heute von Juden in Schweden getragen werden z.B. Philipson und Gentin.

Seit 1945 besteht Deutschland aus Ost- und West-Deutschland, die heute vereint sind. Außerdem gehört der Teil östlich der Oder-Neiße-Linie zu Polen und der früheren USSR. Fast nichts Entsprechendes ist über diesen Teil veröffentlicht. Laßt uns hoffen, daß auch diese Lücke ausgefüllt wird.

Und nun einige Vorschläge: Eine Landkarte wäre nützlich gewesen. Wer weiß z.B. wo Strasburg - nicht Strassburg in Frankreich! - liegt? Auch eine zusammenfassende Tabelle wäre sehr sinnvoll gewesen.

Hervorragend, damit habe ich diese Besprechung angefangen, und zusammenfassend kann ich sagen, daß dieses Werk eine mustergültige Synthese ist, eine Synthese wissenschaftlicher Akribie und sehr ansprechender schöner Schilderung.

Theodor Katz

Martin Buber

Om uppfostran. Dualis: Ludvika 1993. 146 s. ISBN 91-87852-16-0.

Skriften *Om uppfostran*, vars tyska original bär titeln »Reden über Erziehung«, utkom 1953 i Heidelberg. Enligt förordet, skrivet i Jerusalem samma år, hör föredragen ihop med tre stadier i Bubers pedagogiska arbete. Vart och ett av dem har sin särskilda biografiska synvinkel. Text och bildspråk har fått uttrycksfull översättning av Lars W. Freij.

Det första föredraget, »Om det pedagogiska«, var huvudföredraget vid den tredje Internationella pedagogiska konferensen i Heidelberg 1925, där temat lydde »Utvecklandet av barnets skapande krafter«. Buber uttrycker här en grundinställning som han har också till vuxenstudier och behandlar frågan hur man kan förstå och tillmötesgå problem och behov av balanserande riktlinjer på fostrans område.

Det andra föredraget, »Bildning och världsåskådning« hölls 1935 vid »Freies Jüdisches Lehrhaus« i Frankfurt am Main vilket Buber återöppnade i november 1933. Här redogör Buber för några resultat av sitt arbete som ledare för »Mittelstelle für jüdische Erwachsenenbildung«. Den här verksamheten led avbräck på en ständiga yttre svårigheter men arbetet kunde ändå fortgå till våren 1938. Syftet med verksamheten var att fungera som stöd allmänt för judenheten men isynnerhet för de unga. Som ett led i denna strävan ordnade man sk »läroveckor«, en i taget, där det var möjligt i Tyskland att samla folk. Buber menar att det var Leo Baecks och Otto Hirschs förtjänst att det här värdefulla arbetet kunde genomföras.

Det tredje föredraget, »Om karaktärsfostran«, hölls 1939 i Tel Aviv på en kongress för de judiska lärarna i Palestina. Föredraget ger enligt Buber uttryck för den attityd som går genom hans pedagogiska arbete. Strävandena här hänför sig närmast till den verksamhet som då hade organiserats av »Centrum för folkbildning« vid Jerusalems hebreiska universitet. Här grundade Buber 1949 »Högskolan för folkets lärare« som han också ledde. Skolan utbildade lärare för i första hand uppgiften att möta behoven hos landets många nya vuxna invandrare.

En granskning av innehållen i de här föredragen ger fördjupade perspektiv på Bubers ledande tankar och sätt att resonera. Jag diskuterar här främst föredraget från 1925 eftersom det råkar intressera mig mest. I detta understryks en tanke som Buber ofta återkommer till: barnets skapande krafter kan *kallas fram och utvecklas*. Fostrarens uppgift ligger i att förverkliga detta »framtagande« så väl som möjligt. Föredraget ger närmare synpunkter på hur den här processen går till och vad det är som ger skeendet meningsfull orientering.

Varje barn är en »realitet« i den bemärkelsen att det med sina speciella anlag föds in i en situation som redan är formad av »världshistorien«, men barnet representerar också någonting helt nytt, en »möjlighet«. Födelsen innebär att barn gör en »inbrytning just i denna stund«, de har »ännu inte tagit form men är beredda att göra det - en skapelse, om något, en 'nyelse' (ty. Neuing), som plötsligt visat sig, en potential urkraft.« Denna

möjlighet är »'barnet' som möjlighet... Detta unika som uppenbarar sig, detta som vida överstiger avelse och födelse, denna nåd att få börja på nytt, gång på gång och allttjämt.« (14 f). Inom pedagogiken är det viktigt att fortsätta att ta vara på »denna nåd«. Fostran borde hjälpa »'nyelsens' makt att skänka förnyelse«, anför Buber. Men samtidigt problematiserar han pedagogikens uppgift genom att framhålla att en målsättning som handlar om »den ständiga möjlighetens skatt och om uppgiften att äntligen bringa den i dagen« inte förverkligas tillfredsställande om man talar allmänt om de »skapande krafterna« eller om »utveckling«.

De här tankegångarna rimmar väl med Bubers utläggning av skapelse överhuvudtaget och med den stora betydelse han tillskriver också kulturelement och »kultivering« som sker i mötet med nya verklighetsaspekter. Här ser man också linjerna i en människosyn enligt vilken människan är varelse i relation och blir till mer och mer i en process av relaterande till mötande erfarenheter.

Med *skapande* avses i första hand »en gudoms anropande av ett väsen förborgat i icke-varat« - Gud ropar fram människan, ungefär som på bibelns blad. Ger man begreppet en allmän innebörd kan det åsyfta »något som i någon mån finns inneboende i alla människor...och bara väntar på att tillvaratas.« (18) Buber uppfattar *konsten* som det område där »den för alla gemensamma förmågan att frambringa något når sin fulländning.« Alla människor har vissa elementära konstnärliga anlag. De här slumrande färdigheterna skall utvecklas och på dem och på en naturlig självverksamhet skall sedan hela personlighetsbildningen byggas upp. Så förstörd implicerar Bubers syn tröstande, terapeutiska föreställningar om att alla människor åtminstone omedvetet äger symboliserande färdighet och att den förmågan både kan väckas till liv och vägledas »utifrån« av faktorer i omgivningen och av livserfarenheterna. En viktig premis i resonemanget är att människor motiveras av driften att »tillverka saker«. En sådan »upphovsmandrift« är ursprunglig, menar Buber. Barnet, människan, känner lust när form uppstår ur det som tidigare var formlost men det avgörande är att barnet åstundar att vara *subjekt* för en sådan här tillblivelseprocess. Det gör att verksamheten är någonting helt annat än blott och bart sysselsättning. Buber tror att barn *vill* tillverka, skapa eller förstöra. Det viktiga är att det »genom den intensivt kända egna handlingen uppstår något som tidigare, ögonblicket innan, inte har funnits.« (19) Språket, t ex, är en yttring av upphovsmandriften. Barnets »själv« utkristalliseras när det talar lidelsefullt, och det är »något jungfruligt som väller fram« när människan uttrycker sig genuint. Med beaktande av Bubers grundläggande ömsesidighetskategorier får man förmoda att den här processen inbegriper både ett upptagande av element som barnet möter i sin omvärld och ett moment där barnet efter eget huvud skapar om det upptagna så, att någonting »jungfruligt« uppstår. Det är inte fråga om att någonting enbart övertaget eller enbart »påhittat« frambringas. När Buber beskriver upphovsmandriften stryker han särskilt under att den tar sig uttryck på många sätt men är en kategori för sig som inte är härledd ur någonting annat. Mot den bakgrunden kritiserar också Buber psykologins tendens (1925) att relatera mänsklig komplexitet till ett enda element ->libido«, »hävdelsebehovet« och annat. Då generaliserar man utgående från tillstånd där en enstaka drift har fått alltför dominerande inflytande och gör tillämpningar som utarmar »den ursprungliga polyfoni som kännetecknar människans inre; där kan ingen röst 'återföras på' en annan«, enheten kan inte analyseras fram, bara »avlyssnas i den samklang som ljuder i nuet.«(22) En av de »ledande« rösterna i det mångskiktade uttrycket är upphovsmandriften. Den utgör »fruktbarhet« och är en »kraft« som strömmar genom hela människan.

En aning om varför Buber är angelägen om att fostran beaktar upphovsmannadriften art får man när han framhåller att den här strävan aldrig stegras till begärelse. Den är inriktad på att göra, inte på att ha. Den blir aldrig last och förför inte till intrång på det som är andras, den roffar inte åt sig utan *meddelar* sig. För Buber innebär det här för pedagogikens del att fostraren bemödar sig om att hjälpa fram vision och låta den »'gestalt'« utvecklas och utövas som en människa har sett en skymt av i aning och dröm men inte har tagit på allvar. Buber exemplifierar detta på ett upplysande sätt när han refererar till en barnkör som uppträdde under konferensens inledning. Kören bestod av handikappade barn, »varelser, som skenbart var dömda att befinna sig i träda hela sitt liv«, men som tack vare dirigentens insats kunde framträda som »människor med stor rörlighet och iver att producera något, människor med sinne för gestaltande, människor som förstår att på ett mångfasetterat sätt utforma sådant de sett och tänkt och dessutom kan ge sin egen, uppståndna själ vilt och härligt utlopp i sång... Ja, mer än så... avtrubbade, inmurade ensamheter har brutit sin isolering och uppgått i en gemenskap, om vars halt många kommunicerande blickar bär vittnesbörd.« (23 f). En bärande tanke illustreras härmed: det utslagsgivande är inte frigörande av driften i sig utan de »krafter som möter upp när denna drift väl har frigjorts«. Ur pedagogisk synpunkt är det betydelsefulla att de mötande krafterna är »fostrande krafter«. På dem beror det vad det blir av den »auktor- eller upphovsmannadrift« som frigörs. Men det är, enligt min tolkning, någonting annat än pedagogik som att börja med sätter fart på den här driften och får den att leva upp.

En annan betoning gäller skillnaden mellan enskild verksamhet och det engagemang för en gemensam sak som gör att en människa lär känna och förverkligar arbetsgemenskap, delaktighet. Då sådana kvaliteter finns med är »hennes motor inte längre enbart upphovsmannadriften.« (25) Men människan som upphovsman är ensam även som skapande, och »det att vara verksam är i sig något 'ensidigt'«. Som helt oförbunden står människan i »sin verksamhets ekorum« och når inte bortom det genom att hennes verk tas emot med entusiasm av många. Bara om någon tar den här individen »vid handen, inte därför att han är 'skapande' utan därför att han är en medvarelse, vilsen i världen, och blir honom en medvarelse, en vän, en älskande *bortom* konstens domäner, först då kan han bli varse vad ömsesidighet är och delaktig i ömsesidighet.«(26 f) Buber drar slutsatsen att fostran som inriktar sig enbart på att utveckla upphovsmannadriften hos den enskilda skulle resultera i en »ny, synnerligen smärtsam isolering.«

När barnet är skapande verksamt och förfärdigar »saker« lär det sig i praktiken mycket som man lär sig bara på det sättet. Barnet lär sig »inifrån om världens objektvara.«(27) Men det finns också sådant som man inte lär sig genom att förfärdiga saker, och detta andra är »det mest livsnödvändiga: att lära sig om världens »subjektvara«, »jagsägandet« och »dusägandet«. Till de här erfarenheterna leds vi inte av upphovsmannadriften utan av »driften till förbundenhet«, en drift som är »större än 'libidinisterna' kan föreställa sig: det rör sig om en åstundan att möta världen som om den vore en närvarande person,« en verklig annan som bekräftar den åstundande och själv blir bekräftad i det som sker.

Bubers framställning på den här punkten anknyter till verklighetsnära situationer - t ex då ett barn som skall somna på kvällen sträcker sig efter tryggande kontakt så att dagens oro kan släppas och nattens sömn får komma, eller då vuxna utgående från sina aktuella villkor gör sig tankar om människans situation i den här världen. »Hemligheten« med barnets/människans »vilja« är inte att individen önskar skaffa sig njutning eller makt över en annan människa - i varje fall inte bara det - utan att barnet vill »göra något av egen drift; där finns en viljeimpuls att erfara förbundenhet...« Det här tolkar jag mot bakgrunden av

det utanförskap som genomgående antyds som uttryck för tron på att människan bär på skapande strävanden som gör att hon vill ta initiativ och göra någonting åt sin situation. Hennes vilja att förverkliga sitt liv så rikt som möjligt för sig själv och andra inbegriper enligt resonemanget en »åstundan att möta världen«. Omvärldens personer och sakliga förankringar, liksom arten av gensvar som den enskilda får härifrån, spelar då en avgörande roll för hur en individs möjligheter att bli mera människa kan förverkligas.

De tre föredragen belyser i komprimerad form både kontinuitet och djup i Bubers utläggningar om människan och verkligheten. Engagemanget för fostran i olika former framstår som svar från en som bryr sig om praktiska behov och allmänmänskliga intressen aktualiserade av dramatiska historiska förhållanden som föredragen indirekt anknyter till. Föredragen kan också ge en hänvisning om vad det är som enligt Bubers mening förmår förbinda elementen i enskild strävan med allmänna mål som ger grund för tillfredställande solidaritet och självrespekt. En yttersta aspekt på människans frihet och skapande förmåga formuleras här pregnant och vackert. Människans sanna autonomi anges ligga i att det finns en sanning att tro på, en »riktning« som inte sviker och som människan kan vara tillvänd - nämligen »den skapande anden, Guds dånande vingslag över vattnen«. Den här »Enda sanna« riktningen uppstår »när alla 'riktningar' sviker, i mörkret ovanför avgrunden...« (74) Perspektiv som förmedlar att skapelse sker även den enskilda förutan och pågår så, att oväntade saker kan hända, och så erbjudandet att i livet efterlikna Skaparen - »den Gud som är förborgad men icke okänd« - gör att »friheten« mister sitt drag av övergivenhet och får att göra med innehåll och strävanden som bygger på att det är danande i sig för en människa att hon tar på sig sitt personliga ansvar. Fostraren kan iscensätta en sådan hållning. Han står där och pekar på det odefinierbara »varthän« som ytterst syftar till att upprätta, »utbilda«, vad som avsågs med människan, Guds avbild. Som »avbild« gestaltar människan det givna och omgestaltar sådant som redan har skapats. Hon kan inte som Gud skapa nytt, från början. Men var och en »kan öppna sig och andra för det skapande.« Och människan kan »anropa Skaparen och be honom rädda och fullända sin avbild.«

Siv Illman

Primo Levi

Periodiska systemet (Panacheserien). Stockholm: Albert Bonniers förlag 1993. 219 s. ISBN 91-0-055-632-7. Översättning av Ingrid Börge. (Det italienska originalet: *Il sistema periodico*. Turin: Giulio Einaudi 1975).

Det är glädjande, att *Il sistema periodico* nu utkommit på svenska. Så vitt jag kan bedöma, förtjänar översättningen endast beröm. Ändå var det säkert ingen lätt uppgift att översätta dessa sällsamma berättelser om förhållandet mellan människan och grundämnen. Levi själv betecknar *Periodiska systemet* som »mikrohistorien om ett yrkesliv« (s.210), inte som en självbiografi. Ändå kan den betecknas som holocaustlitteratur: Levi inledde sitt yrkesliv i krigets och fascismens Italien och fortsatte det i IG-Farbens Buna-fabrik. Varje kapitel i boken har namn efter ett grundämne. Titeln syftar givetvis på Mendelejevs periodiska system - ett system som en gång föreföll den unge studenten Levi som poesi. Levi hyste uppenbarligen samma kärlek till kemien som en musiker till musiken eller en filosof till filosofin: kemien får både en etisk och en estetisk innebörd. Kemien betyder för Levi

människans seger över materien, och därmed människans storhet. Men för studenten Levi betydde kemin och fysiken även ett motgift mot fascismen, »eftersom de var klara och entydiga och i varje avsnitt verifierbara«, medan fascismen krävde tro och blind lydnad. Detta förklarar även hur Levis två yrken, kemistens och författarens hörde ihop - båda hade sanningen som sitt enda mål. Levi associerar varje grundämne till någon bestämd händelse och därmed till någon bestämd period i sitt liv. Kromet påminner honom om tiden strax efter återkomsten, då han arbetade på en stor fabrik vid en sjöstrand. Det var under denna period som han började skriva sin första bok, *Se questo e un uomo*. Författaren förklarar, varför han började skriva: likt Coleridges gamle sjöman försökte han befria sig från sina skräckupplevelser. Ceriumet räddade Levis liv i Auschwitz, ty han lyckades stjäla ceriumstavar för att tillsammans med en vän tillverka stift till cigarettändare och på så sätt skaffa sig bröd. (Men vännen omkom sedan, under en av de beryktade vintermarschererna.) I ceriumkapitlet förklarar Levi, hur svårt det var att vänja sig vid att stjäla. Men eftersom det var det enda sättet att överleva, stal han allt han kunde, utom kamraternas bröd. Mer än tjugo år efter krigsslutet förde vanadiumet Levi i kontakt med hans forna chef på Buna-fabriken. Det uppstod en ofullständig och otillfredsställande brevdialog mellan dem, en dialog som avbröts av tyskens död. I ett brev, som aldrig blev avsänt, skrev Levi ungefär detsamma som i efterskriften till *Se questo e un uomo*: att han är villig att förlåta sina fiender men bara om de ångrar sig, och att det är de »hederliga och värlösa« som jämnar vägen för de beväpnade som bygger Auschwitz. Den tyske ingenjörrens brev, som det refereras i boken, förmedlar bilden av en aningslös och »hygglig« människa, som inte ville någon något ont, men som aktade sig noga för att veta något. Varken en bödel eller en Oskar Schindler... Förståeligt nog, men orimligt nog, vill han av Levi få något slags frikännande dom. Den största olikheten mellan *Periodiska systemet* och *Är detta en människa?*, betraktade som förintelselitteratur, ligger i författarens förhållande till det han beskriver. *Är detta en människa?* skrevs under tvång, på måfå, omedelbart efter lägertiden, då Levi drevs av sina minnen att skriva; *Periodiska systemet* är kyligt - och bittert - reflekterande och innehåller - bland mycket annat - Levis slutgiltiga omdöme om bödlar och medlöpare. Det första kapitlet, benämnt efter gasen argon (en av de inerta gaserna!) handlar om Levis släktingar och förfäder, av vilka de flesta tycks ha varit verkliga original, är det enda som lockar till skratt. Här får läsaren även en fångslände - men tyvärr alltför flyktig - bild av Piemonte-judarnas mustiga språk, den piemontesiska dialekten med inslag av hebreiska ord, vilka dock ofta genomgått en viss förvandling. Farfarsfaderns välsignelse »'N abrahà a côi gojim c'a l'an fàit i lösi« borde ju intressera språkforskaren... På en punkt skiljde sig Levi från många andra offer och överlevande: han och hans vänner kände till vad som skedde och trodde hälften av vad de fick höra - men hälften räckte. Det var bara det, att de svårligen kunde fly till Madagaskar... Dessutom upplevde de inte - till skillnad från t.ex. Wiesel - sin omedelbara omgivning som hotfull. Därför levde de sitt normala liv, så långt det var möjligt, tills katastrofen kom. Boken börjar med skildringen av Levis släkt och avslutas med skildringen av en kolatom som i skrivande stund befinner sig i en av författarens hjärnceller. Människan, materien och anden...

Ulrika Lindblad

Holocaustlitteratur på svenska

Therese Müller

Från Auschwitz till Günskirchen. Stockholm: Albert Bonniers förlag 1993. 149 s. ISBN 91-0-055726-9.

En solig förmiddag under den första hälften av juli år 1944 anlände den nittonåriga Teréz tillsammans med elva förvanter till koncentrationslägret Auschwitz från den lilla ungerska staden Jaszbereny. Vid selektionen var Teréz den enda av de tolv som skickades åt höger, dvs. utvaldes till arbete. Under de följande tio månaderna genomgick hon en ganska typisk lägerodyssey: Auschwitz - arbetsläger nära Frankfurt am Main Ravensbrück - Mauthausen - Günskirchen (i närheten av Wels). En av orsakerna till att hon överlevde var, att hon lyckades komma med på en Röda Kors-transport av politiska fångar från Ravensbrück till Mauthausen. - Det var först fyrtiosju år efter krigsslutet som Therese Müller, bosatt i Sverige sedan år 1951, beslöt sig för att nedteckna sina minnen. Härigenom skiljer sig hennes bok avsevärt från de flesta liknande skildringar: hon skriver tydligen inte på grund av tvanget att frigöra sig från skräckupplevelsorna genom att berätta (som t.ex. Primo Levi), eller för att upprätta ett minnesmärke åt dem som inte överlevde (som t.ex. Elie Wiesel). Det är fråga om ett vittnesbörd av annan art. Boken skrevs åtminstone delvis som svar till ett barn i bekantskapskretsen som frågat henne, om det var sant att hon suttit i fängelse. Den snart sjuttioåriga Therese Müller hör till dem som ännu kan berätta för senare generationer, vad som hände. Ett vittnesbörd som i dag är aktuellare än på länge... De första kapitlen beskriver Teréz' barndom och skolgång och påminner något om den idylliska miljöskildringen i gammaldags barnböcker. Men redan här finns en mörkare bakgrund: en dag hör den femåriga Teréz några andra barn sjunga en ramsa som börjar: »Jude, jude, till för att brännas«. Och många många år senare skriver Therese Müller, att hon lärt sig, att man skall lämna »platsen där barnramsorna är hotfulla«... När Teréz barndom är slut och hon lämnar gymnasiet, har kriget pågått i flera år. Men som på så många andra håll, t.ex. i Elie Wiesels hemstad vill ingen i Jaszbereny tro på vad som berättas. Therese Müller förmedlar övertygande förvirringen under dagarna strax före och strax efter tyskarnas inmarsch, blandningen av hopp, fruktan och aningslöshet. När författarinnan kommer till själva lägerupplevelsorna är hennes minnesbilder knivskarpa. Det är kanske enskilda episoder snarare än helheten som blir kvar i läsarens minne, såsom bombangreppen eller de vansinniga i huset i Frankfurt, men Müller beskriver även lägerlivets vardag: sjukdomen, försvinnandena, hungern, förbudet att skydda sig mot kölden, de många självmorden. Det förefaller som om Therese Müller mitt i lägervärldens fasa upplevt förvånansvärt mycket mänsklig solidaritet. Att hon alls kom i väg från Ravensbrück berodde på att de trehundra franska kvinnorna i Röda Kors-bussarna vägrade uppge, vilka som smugit sig upp på bussarna. I Auschwitz hjälper blockäldsten Teréz. Dessutom berättar författarinnan, hur de dikter hon lärde sig i skolan hjälper henne att drömma sig bort. Stilen i boken är enkel och rakt på sak, utan »tekniska stilmedel«. Tonen är häpnadsväckande stillsam och saklig, utan bitterhet. På sitt sätt förmedlar just detta det ofattbara hos de händelser författarinnan skildrar: det finns ingen adekvat känslomässig reaktion.

Ulrika Lindblad

Directory of Individuals Interested in the Jews and the Jewish Communities of East, Southeast and South Asia.

Compiled and Edited by Frank Joseph Shulman, VIII & 43 p., Carrollton, Georgia, 1993.
Price: \$ 10 in USA, \$ 15 abroad.

This directory is a by-product of a conference in August 1992, which took place at Harvard University. Its subject was »Jewish Diasporas in China«. Here have been listed »216 individuals and ten organizations worldwide« with relevant interests. Each person is listed by name and included are their address, telephone number, membership in appropriate societies and special interests. Also brief bibliographical information is supplied. The main list is alphabetical. Four additional indexes are provided:

- 1) by countries, 2) by membership in societies, 3) by specific topics of interests, 4) by countries of interest.

There are very few mistakes and omissions. Yet the editor stresses shortcomings and asks his readers to supply additional information, for which even a questionnaire has been included. The USA has by far the largest number of individuals followed by China, Israel, Japan, and India. There are very few such people in Europe: six in the U.K. and only one each in France, Germany, Italy and Sweden.

This directory is a mine of information and should be available in Jewish libraries.

Theodor Katz

Michael Pollak

The Jews of Dynastic China: A Critical Bibliography. Cincinnati 1993, XIV, 236 pages. \$ 24,95.

Three bibliographies about Chinese Jews or Jews in China have been published so far by Rudolf Loewenthal. They were published in the '40s and were republished in one volume by the Sino-Judaic Institute. This one is by Michael Pollak. It contains 236 items, not only in Chinese, English, German, and Russian, but even in Danish and Swedish! Nearly each item is commented, sometimes with more than one whole page. Unpublished articles are also listed. Often they are in the Michael Pollak collection, i.e. the author's very large collection, comprising about 2000 titles.

The bibliography contains very fine articles and books, but also strange curiosities, especially works concerned with the Ten Lost Tribes, which of course have been looked for and found in China! Where else!? Michael Pollak's remarks in these and similar cases are very matter-of-fact!

His items are arranged alphabetically, and a very full list of contents is included, which also comprises the three other bibliographies by Loewenthal, re-edited by Michael Pollak. He has himself written two important books on the Jews of China and so has Donald Daniel Leslie, professor emeritus of sinology. D.D. Leslie is also working on a Chinese-Jewish bibliography. Besides books and articles a few other items are listed: an

Israeli postage stamp, showing a picture of the Kaifeng synagogue, a few tapes and - believe it or not - even a musical based on the Jews of Kaifeng.

Bibliographies are extremely difficult to produce: Every comma, full stop and all numerals have to be checked again and again. This bibliography is practically flawless and a great contribution to Sino-Judaica.

Theodor Katz

The Chinese Encyclopedia Judaica; ca 1000 pages, price \$ 30 (+\$ 10 handling and shipping); 1993. Obtainable through the Sino-Judaic Institute, 232 Lexington Drive, Menlo Park, CA 94025, USA.

Ca 20 years ago in Jerusalem the well-known 16 volume Encyclopedia Judaica was published in English, Russian (shortened) and Hebrew. Now there is a one-volume version in Chinese. In its preface Professor Xu Xin stresses the great ignorance concerning Judaica and Israel in China. It is to be hoped that this book will fill the lacuna. Its contents are made up of original articles as well as material adapted from the Encyclopedia Judaica. Naturally, it has much material on the Jewish diasporas in China.

These lines are based on two articles in *Points East* of June 1993, the publication of The Sino-Judaic Institute.

Theodor Katz